

مطالعه تطبیقی شبیه‌سازی انسان از منظر

فقه شیعه و اهل سنت

مهدی رازی*

مریم خلیفه پورمیانجی**

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۶/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۲/۱۵

چکیده

با پیشرفت دانش بشری در زمینه بیوتکنولوژی، تولید مثل، در دو دهه اخیر به گونه‌ای غیرقابل تصور گسترش یافته است. هم زمان با گسترش دانش بشری و دستاوردهای نوین آن در عرصه علوم تجربی و ژنتیک مسائل پیچیده فقهی و حقوقی که تا آن زمان مطرح نشده بودند، خودنمایی کردند. تولد انسان به روشنی غیر از آنچه معمول است از آرزوهایی بوده که از دیرباز بشر در فکر تحقق و عملی ساختن آن بوده است. پدیده‌ای که در سال‌های اخیر انتشار خبر موفقیت دانشمندان علم ژنتیک در حوزه شبیه‌سازی دنیا را به شگفتی واداشته است. شبیه‌سازی یا همسان‌سازی^۱ به عنوان پدیده‌ای نوین در عرصه زیست فناوری به لحاظ ارتباطی که با مسائل انسانی دارد، پرسش‌های گوناگونی را در عرصه‌های مختلف به همراه آورده است و فروع مختلفی را فراروی فقها و حقوق‌دانان معاصر نهاده است آنچه که ما در این نوشتار به آن پرداختیم بررسی شبیه‌سازی از منظر فقه شیعه و اهل سنت بود که فقه اهل سنت در پذیرش این تکنولوژی سختگیر بوده و آن را نامشروع و غیر اخلاقی دانسته تاجایی که حتی پذیرندگان آن را محارب با الله می‌دانستند بر خلاف فقه شیعه که در آن با نرمی بیشتری

* کارشناس ارشد حقوق خصوصی دانشگاه شهید بهشتی.

mahdirazi0917@yahoo.com

** قاضی اجرای احکام دادرسی امور جنایی

lawyermkh@gmail.com

1. Cloning.

به این پدیده نگریده شده و غالب فقها سعی در توجیه و پذیرش آن دارند هرچند که نباید وجود مخالفان را نیز نادیده انگاشت. انگیزه محقق از شرح موضوع آن است که با انکال بر ایند منان و با استفاده از فقه پویا، بتوان بستر قانونی شبیه‌سازی را مهیا نمود.

کلید واژگان

شبیه‌سازی انسان، فقه شیعه، فقه اهل سنت.

مقدمه

تولد انسان به روشنی غیر از آنچه معمول است از آرزوهایی بوده که از دیرباز بشر در فکر تحقق و عملی ساختن آن بوده است. پدیده‌ای که در سال‌های اخیر انتشار خبر موفقیت دانشمندان علم ژنتیک در حوزه شبیه‌سازی دنیا را به شگفتی واداشته است. فناوری شبیه‌سازی، امید به آرزوی دیرین بشر برای جاودانه زیستن را تقویت کرد و به دنبال آن بحث‌های متفاوتی در باب جواز یا عدم جواز این فناوری پدیدار گشت. این فناوری که با حوزه‌های مختلف مرتبط می‌باشد و یکی از این حوزه‌ها که مورد بحث ما نیز می‌باشد دین یا فقه بوده، محققان در این حوزه را با پرسش‌هایی مواجه ساخته است و لذا گروهی به شدت آن را محکوم نموده و گروهی آن را پذیرفته اند و بالاخره گروهی هم به راهی میانه رفته اند که با توجه به این نگرش‌ها می‌توان قانون گذاری‌های متفاوتی را مشاهده نمود.

شبیه‌سازی یا همسان سازی^۱ به عنوان پدیده‌ای نوین در عرصه زیست فناوری به لحاظ ارتباطی که با مسائل انسانی دارد، پرسش‌های گوناگونی را در عرصه‌های مختلف به همراه آورده است و فروع مختلفی را فراروی فقها و حقوق دانان معاصر نهاده است. بدیهی است ورود به این گونه پرسش‌ها بدون درکی کامل از ماهیت و چیستی این فناوری غیرممکن و یا به فرض امکان، مشکل‌زا خواهد بود لذا ما در ابتدای این مقاله به بررسی و تبیین ماهیت این فناوری پرداخته و سپس آن را از منظر دو مکتب بزرگ حقوق اسلامی بررسی می‌نماییم.

تحقیق حاضر، اختصاص دارد به بررسی فناوری همسان سازی از نظرگاه فقهای شیعه و سنی و تحلیل و بررسی آن. در این زمینه ما ابتدا به بیان نظر فقهای اهل سنت در باب فناوری نوین شبیه‌سازی پرداخته و سپس به مطالعه دیدگاه‌های فقهای شیعه می‌پردازیم و در این میان چهار دیدگاه عمده فقهای مذکور را مطرح خواهیم نمود و در لابلای بحث مذکور از نظرگاه ایشان به صورت مختصر شبیه‌سازی حیوانات و گیاهان را هم عنوان خواهیم نمود. تأکید می‌شود که در این بخش فارغ از هرگونه تعصب و هواخواهی فتاوی مختلف فقهای متأخر و معاصر مطرح شده و نگارنده قصد جانب‌داری از فرقه خاصی را نخواهد داشت و صرفاً در مقام بیان مطلب و از این رهگذر قیاس دو فرقه بزرگ شیعی خواهد بود.

1. Cloning.

امید است این پیشکش ناقابل توجه قانون‌گذاران را در برخورد با مسائل علمی جدید و مستحدث به خود معطوف سازد و قافله حقوق همدوش با توسعه علوم پاسخگوی نیاز بشری باشد و فتح بابی باشد برای محققان جهت مطالعه و تحقیقات بیشتر در این زمینه.

تعریف و ماهیت شبیه‌سازی

اصطلاح شبیه‌سازی یا همان واژه لاتین کلونینگ در متون مختلف به معانی گوناگون به کار رفته است.^۱ واژه شبیه‌سازی در این نوشتار به معنای «کلونینگ» به کار برده می‌شود که خود این اصطلاح از ریشه یونانی «klon»^۲ به معنای قلمه گرفته شده است.^۳ البته برخی از نویسندگان به جای شبیه‌سازی از تعبیری همچون کپی‌سازی، همسان‌سازی، جوانه زدن، قلمه زدن و تکثیر کردن در نوشته‌های خود استفاده نموده‌اند.

در زبان انگلیسی، نخستین بار، هالدین^۴ متخصص ژنتیک و علوم فیزیولوژیک این اصطلاح را در معنای امروزی خود به کار برد^۵ در حالی که این واژه پیش از آن در علوم گیاه‌شناسی به کار برده می‌شد و به معنای «گروهی از مولکول‌ها، سلول‌ها یا اندام‌های مورث یک نیای مشترک اطلاق می‌گردید»^۶.

شبیه‌سازی از منظر فقهای اهل تسنن

فقهای اهل سنت، تقریباً به اتفاق آراء شبیه‌سازی انسان را با تأکید بر غیرقابل پیش‌بینی بودن (تولید مثلی) ناقض کرامت انسان معرفی و آن را عملی نادرست، نامشروع و غیر اخلاقی می‌دانند تا جایی که مجمع فقه اسلامی، افرادی را که بر روی پروژه شبیه‌سازی فعالیت می‌کنند

۱. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام" تهران، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ دوم، ۱۳۸۸، ص ۶۷.

2. Clone.

۳. عامری نیا، باقر؛ "شبیه‌سازی انسانی در آیین فقه، اخلاق و حقوق" قم: انتشارات راه سبز، ۱۳۸۶، ص ۳۵.

4. J.B.S.Haldane.

۵. پیشین، ص ۶۷.

۶. پیشین، ص ۳۵.

را محارب با خدا می‌داند.^۱ مجمع البحوث الاسلامیه وابسته به دانشگاه الازهر طی بیانیه‌ای فتوایی مبنی بر تحریم صادر نمود و از دولت‌ها خواست تا مانع ادامه این جریان شوند.^۲ دبیرخانه رابط العالم الاسلامی مستقر در مکه نیز این عمل را حرام اعلام نمود. شورای اروپایی افتاء و تحقیقات نیز، در کنار شورای فقهای مالزی این تکنولوژی را محکوم نمودند.^۳

برخی از فقهای اهل سنت، مجازات مبتکران شبیه‌سازی انسان را قطع دست و پای عاملان در نظر گرفته‌اند و شبیه‌سازی را معادل بزرگ‌ترین فساد روی زمین قلمداد کرده‌اند. این گروه از علما، معتقدند نسخه کلون شده گاهی کودن، گاهی نابغه است و این مطلب بازی با انسان محسوب می‌شود.^۴ عده‌ای دیگر از مخالفان اهل سنت^۵، گرچه آن را در حد کفر و محاربه با خداوند ندانسته‌اند، اما با استناد به ادله دیگری؛ که کلونینگ امری ضرری است، شبیه‌سازی با توجه به ضررهایی که برای مادر میزبان و هم برای موجود کلون شده دارد، حرام می‌باشد. از این رو، با آن به مخالفت برخاسته‌اند.^۶ علمای اهل سنت با وجود اینکه به این نتیجه رسیده‌اند که استنساخ و شبیه‌سازی انسان، خلقت انسان محسوب نمی‌شود، به این نکته اذعان دارند که، چه بسا عوام تصور نمایند دانشمندان قادرند در خلقت، که امری منحصر به خداوند است، دست اندازی کنند و مفاسد و مضرات جبران‌ناپذیری به بار آورد. لذا با این دیدگاه از عواقب بعدی، از طریق مخالفت با شبیه‌سازی، پیشگیری می‌نمایند.

۱. عامری نیا، باقر؛ همان، ص ۱۲۹. ابن عثیمین، عضو شورای علمای وهابی سعودی، نشریه: هفته نامه المسلمون، ش ۶۳۳، ذی القعدة ۱۴۱۷، ص ۱۱۹ و مظاهری، محمد مهدی-احمد خان بیگی، خدیجه؛ " شبیه سازی انسان و دیدگاه های مقامات و مراجع دینی " نشریه: نامه الهیات، سال دوم، ش ۵، زمستان ۱۳۸۷، ص ۹۸.

2. www. Gulfpark.com.

۳. محقق داماد، مصطفی؛ " شبیه سازی از منظر فقه و اخلاق " نشریه: فصلنامه حقوق پزشکی، دانشگاه شهید بهشتی، ش اول، پاییز ۱۳۸۶؛ عامری نیا، باقر؛ پیشین، ص ۱۳۰. مظاهری، محمد مهدی-احمد خان بیگی، خدیجه؛ همان، ص ۹۸.

۴. ابن عثیمین؛ همان، ص ۱۲۱.

۵. فرید، نصر؛ " الاستنساخ و تغییر خلق الله، مرکز العلم و الاسلام " دمشق، ص ۱۲۴.

۶. عامری نیا، باقر؛ پیشین، به نقل از: جوزو، محمد علی؛ " الاسلام بین العلم و الفلسفه و الدین، مرکز مرکز العلم و الاسلام " دمشق، ص ۱۰۶.

آنچه اهل سنت مهم‌ترین دلیل جهت مخالفت با کلونینگ انسان می‌داند، استناد به نصوصی از قرآن کریم می‌باشد که می‌فرماید: «...وَلَا ضِلَّيْنَهُمْ وَلَا مَنِّينَهُمْ وَلَا مُرْتَبِنَهُمْ فَلْيَتَّكِنَ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرْئِيَهُمْ فَلْيَغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِّنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُّبِينًا»^۱.

گرچه از میان فقها و علمای دینی سنی مذهب، کمتر کسی صراحتاً از شبیه‌سازی و تجویز آن دفاع نموده است، اما با این حال برخی، شبیه‌سازی را دخالت در کار خداوند قلمداد نکرده‌اند.^۲ در حوزه شبیه‌سازی درمانی-تحقیقاتی (شبیه‌سازی درمانی غالباً برای درمان بیماری‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. سلول‌های بنیادین^۳ را که به طور بالقوه حاوی داده‌ها و اطلاعات کلیه بافت‌ها و اعضاء بدن است و به مرحله تخصص یافتگی نرسیده است، برای ایجاد یک بافت یا عضو کامل و پیوند به همان فردی که سلول از او است.^۴ هدف در این روش، تولد انسان یا حیوانی نیست بلکه خلق یک عضو یا بافت است. این روش بسیار مطمئن می‌باشد، مشکلات بعد از عمل پیوند، همچون پس زدن عضو پیوندی و یا مصرف همیشگی داروهای سرکوب‌کننده ایمنی آن را به همراه نخواهد داشت زیرا، عضو جدید نشئت گرفته از همان نقشه ژنتیکی خود فرد می‌باشد.) فقهای اهل سنت، جانب احتیاط را رعایت کرده اند تا جایی که به کارگیری شبیه‌سازی برای تولید سلول‌های بنیادی در جهت تولید بافت یا اعضا را مستحب می‌دانند. اما تولید جنین برای بهره‌برداری از اعضای بدن او را مغایر با کرامت انسانی می‌دانند.^۵

دکتر فرید واصل، قائل به حرمت اجماعی شبیه‌سازی می‌باشد و کرارا بیان نموده؛ «علم باید مبتنی بر ایمان و اخلاق و خدمت به جامعه بشری باشد و از دین و نفس و عقل و مال حفاظت

۱. آیه ۱۱۹ سوره نساء.

۲. عامری نیا، باقر؛ پیشین، به نقل از: الترابی، حسن؛ "الفتاوی حول الاستنساخ صورت بغیر ادراک" **الاستنساخ بین الاسلام و المسیحیه**، ص ۳۰۷. مروان؛ "الاستنساخ بین العلم و الدین" دارالندی، بیروت، ۱۴۲۱ ه. ق، ص ۱۱۷.

3. Stem cell.

۴. عامری نیا، باقر؛ همان، ص ۴۲.

۵. صادقی، محمود؛ "همانندسازی از نظر مراجع ادیان آسمانی و بررسی آن از منظر فقه اسلامی" در اخلاق زیستی از منظر حقوقی، فلسفی و علمی (مجموعه مقالات ۱) تهران: انتشارات سمت و دانشگاه علامه طباطبایی، چاپ اول، ۱۳۸۳، ص ۷۴.

کند، زیرا، اختلال در هریک از این ضروریات موجب فساد بشریت می‌شود. «^۱ همچنین در جایی دیگر تأکید نموده است، همانندسازی انسان کاملاً از لحاظ شرعی جایز نیست، اما می‌توان از این دانش برای شبیه‌سازی بافت‌ها و اعضای جسم بیماران استفاده نمود.^۲

در درمان ناباروری، در صورتی که سلول جسمی از شوهر زن صاحب تخمک گرفته شود مجاز است.^۳ مجمع تحقیقات اسلامی دانشگاه الزهراء، استفاده درمانی از شبیه‌سازی را نیز تجویز کرده است.^۴ یوسف عبدالله قرضاوی در مورد بکارگیری شبیه‌سازی درمانی معتقد است؛

« اگر مقصود این باشد که از انسان یا جنین شبیه‌سازی شده عضوی را بگیرند و به فرد دیگری پیوند بزنند جایز نیست. انسان و جنین شبیه‌سازی شده مخلوقی است که حیات انسانی کسب کرده و انسان، ولو اینکه در مرحله جنینی باشد دارای حرمت است. اما اگر مقصود این باشد که اعضای معینی از بدن، مثل قلب یا کبد یا کلیه شبیه‌سازی بشود تا در درمان بیماری از آن استفاده شود، نه تنها حرام نیست بلکه مطلوب و مستحب نیز هست.»^۵

موافقان سنی مذهب تکنولوژی همسان‌سازی، دلیل مخالفان را با استناد به آیه ۱۱۹ سوره نساء نمی‌پذیرند و چنین برداشتی از ظاهر نصوص را یک فهم ساده می‌دانند و در پاسخ بیان می‌کنند: «بی‌شک معلوم است که حیات صرفاً به دست خدا است اما اینکه چگونه؟ نمی‌توان ادعا کرد فقط روش طبیعی است که باید حیات بشری را تضمین نماید. شبیه‌سازی انسانی دخالت در کار خدا نیست و بهتر است پس از شبیه‌سازی حیوانی، جوانب شبیه‌سازی انسانی را خوب بسنجیم نه اینکه آن را تحریم کرده و از آن بیگانه باشیم.»^۶ با بررسی در آراء اهل تسنن می‌توان گفت، نزاع

۱. قابل جستجو در سایت تخصصی الزهراء می‌باشد.

۲. مظاهری، محمد مهدی و احمد خان بیگی، خدیجه؛ همان، ص ۹۹.

www. Islamonline.net.

3. www. Islamonline.net .

4. www. Aljazeera.net/health.

5. www. Islamonline.net/fatwa.

۶. عامری نیا، باقر؛ پیشین، به نقل از: مروان؛ "الاستنساخ بین العلم و الدین"، الاستنساخ بین الاسلام و

المسیحیه، ص ۱۴۹. همان؛ "الاستنساخ بین العلم و الدین" دارالندی، بیروت، ۱۴۲۱ ه. ق، ص ۱۱۷.

نزاع موافقان و مخالفان شبیه‌سازی عملاً به نوع برداشت آنها از نصوص بستگی پیدا کرده است و این تفاسیر متفاوت منشاء ایجاد دو طرز تفکر در مقابل هم شده است.^۱

شبیه‌سازی از منظر فقهای اهل تشیع

به طور کلی، نوشته‌هایی که دیدگاه فقهای شیعی در آنها مطرح گردیده و در واقع مستند فتاوی شیعه راجع به مسئله شبیه‌سازی انسانی است، دوگونه می‌باشد؛ نخست، فتاوها و دیگری تحلیل و بررسی استدلالی این مسئله. اغلب، فتاوی کوتاه و طی یک جمله دربرگیرنده حکم فقهی صادره از فقیه است، اما بحث‌های اجتهادی و نقد و بررسی آنها در پی موضوع شبیه‌سازی، ساختاری متفاوت دارند. دیدگاه فقهای شیعه از دو زاویه قابل تأمل می‌باشد. اول آنکه نفس شبیه‌سازی انسان از منظر فقه شیعه چه حکمی دارد؟ دیگر اینکه شبیه‌سازی انسانی با توجه به پیامدهای حقوقی آن و حتی اخلاقی مسئله و تأثیر آن بر ابعاد زندگی افراد بشر از چه جایگاه شرعی و پایگاه حقوقی برخوردار است.^۲

ابداع شبیه‌سازی که نتیجه سال‌ها تحقیق و آزمایش علمی دانشمندان علوم ژنتیک است، واقعیت این پدیده به هر تقدیر، صرف نظر از پیامدهای منفی و مثبت آن یا حرام، منهی عنه و مبعوض شارع مقدس می‌باشد.^۳ و یا جایز و مباح است یعنی دوران امر بین حرام و غیر واجب می‌باشد. صدور هر یک از این احکام بالاخص حرمت، نیازمند دلیل و ارائه مستند می‌باشد. البته در مورد اباحه همانندسازی نیازمند طرح ادله نیست چون اگر حرمت آن اثبات نگردد، مطابق با موازین اصولی، "اصاله الاباحه" حاکم است. زیرا، در فقه شیعه قاعدتاً اثبات اباحه بسیار آسان‌تر از حرمت آن می‌باشد، به استناد "کل شیء مطلق حتی یرد فیه نهی"^۴.

۱. عامری نیا، باقر؛ پیشین، ص ۱۴۰.

۲. ولی زاده، رحمان‌آری، احمد - پیردهی، مهر علی؛ "بررسی فقهی شبیه‌سازی" نشریه: فقه و مبانی حقوق (دانشگاه آزاد بابل)، ش ۶، زمستان ۱۳۸۵، ص ۱۴۱.

۳. سوره نساء آیه ۱۱۹: "وَلَا تُضِلُّهُمْ وَلَا تَزَلِجُهُمْ وَلَا تُزَلِّجُهُمْ فَلْيُبَيِّنْ لَهُمَ آيَاتِنَا أَنْ لَا يُعْرِضَ عَنْهَا وَلَا يَتَخَذُوا الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مَنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرًا مُبِينًا".

۴. محمدی، علی؛ "شرح اصول فقه" قم، انتشارات دارالفکر، ج ۴، سال ۱۳۷۸، ص ۵۹.

با این مقدمه شاید بتوان گفت، نظر فقهای معاصر نسبت به تکنولوژی همانندسازی، اجماع بر مباح بودن نفس شبیه‌سازی است هرچند که از لحاظ ثانوی، همان‌طور که در ادامه مباحث خواهیم دید ممنوعیت آن ترجیح داده شود. فتاوی مطرح شده تصریح بر اباحه نفس شبیه‌سازی دارد و این فتاوی، هم از لحاظ قاعده و اصول فقه شیعی منطقی و صحیح به نظر می‌رسد و هم در لسان اصولیین معروف است که حرمت نیاز به دلیل دارد و اگر دلیل بر حرمت در کتاب، سنت، اجماع و عقل یافت نشود امر مباحی می‌باشد.

این اعتقاد اصولی از پشتوانه نقلی و عقلی برخوردار است. اساساً اکثر اصولیین معتقدند «الاصل فی الاشیاء الاباحه الا ما اخرجہ الدلیل». با این توضیح هر جا که بیانی از شارع بر حرمت نیافتیم، حکم را بر اباحه و جواز می‌گذاریم و آن مورد را داخل در اصل فوق می‌دانیم.^۱

مهم‌ترین دلیل این اصولیین مبتنی بر قانون لطف است. طبق قاعده لطف، اگر عمل خاصی دارای مفسده واقعی باشد باید شارع مقدس بیان می‌کرد. بنابراین چون در این زمینه چنین بیانی نداشته است فلذا کشف می‌کنیم که این عمل خالی از مفسده است.^۲

پدیده همانندسازی از موضوعات مستحدثه تلقی می‌گردد به گونه‌ای که دلیل بر حرمت آن در منابع اربعه احکام ما شیعیان یافت نمی‌شود و از طرفی ادله "اصاله الاباحه فی الاشیاء" حقیقتاً نسبت به "اصاله الحظر" حکومت دارد. آیه ۱۱۶ سوره نحل^۳ می‌فرماید: «نباید از پیش خود به دروغ چیزی را حلال و چیزی را حرام کرده و به خدا نسبت دهید تا بر خدا دروغ بندگان. آنان که بر خدای خود دروغ بستند هرگز روی رستگاری نخواهند دید.»

با این اوصاف، همان‌طور که در ادامه خواهیم دید معدود فقهای هم‌چون آیت‌الله شیخ جواد تبریزی، علامه محمد مهدی شمس‌الدین، معتقدند نفس عمل شبیه‌سازی حرام می‌باشد. جواد تبریزی در پاسخ به این سؤال که آیا شبیه‌سازی در آزمایشگاه و از طریق روش‌های پیشرفته جایز

۱. ولی‌زاده، رحمان‌آری، احمد و پیردهی، مهرعلی؛ پیشین، ص ۱۴۳.

۲. محمدی، علی؛ پیشین، ص ۶۸.

۳. وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكُذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لَتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ لَا يُفْلِحُونَ.

است یا نه، می‌گوید؛ جایز نیست.^۱ علامه شمس الدین معتقد است «شبیه‌سازی انسانی قطعا و یقینا نامشروع است و در مجال حیوانی، مسئله‌ای است که باید درباره اش بحث شود ولی به گونه‌ای که خود بخودی مشروعیت آن را اثبات نمی‌کنیم»^۲

بر خلاف حکم شبیه‌سازی حیوانی، در مورد شبیه‌سازی انسانی در میان شیعه اتفاق نظر وجود ندارد. از این رو، نمی‌توان در این مورد اظهار نظر قطعی و نهایی ارائه داد. علمای شیعی مذهب نظرات و فتاوی متفاوت و گاهی متضاد اتخاذ نموده‌اند. با یک بررسی اجمالی به طور کلی می‌توان گفت فتاوی فقهای شیعه از این چهار دسته خارج نمی‌باشد:

الف) جواز مطلق شبیه‌سازی انسانی؛

ب) جواز محدود شبیه‌سازی انسانی؛

ج) حرمت ثانوی شبیه‌سازی انسانی؛

د) حرمت اولی شبیه‌سازی انسانی.

۲. جواز مطلق شبیه‌سازی انسانی

برخی از علمای دینی و صاحب نظران عرصه مذهب شیعه، به دلیل فقدان نص روشن و خاصی راجع به حرمت شبیه‌سازی انسانی و با استناد به قاعده فقهی «کل شیء لک حلال حتی تعلم انه حرام بعینه فتدعه»^۳ و با استعانت از «اصاله الاباحه» تکنولوژی همسان‌سازی را مجاز شمرده‌اند.^۴ عده‌ای از فقها در پاسخ به این پرسش که «آیا شبیه‌سازی و خلق انسان در آزمایشگاه و از طریق فرایند کلوناز جایز است؟» این‌گونه اظهار نظر نموده‌اند:

آیت‌الله سیستانی؛ «فی حد ذاته مانعی ندارد»^۵ آیت‌الله موسوی اردبیلی؛ «گرچه شبیه‌سازی انسانی در مورد انسان تاکنون به مرحله عمل نرسیده ولیکن دلیل قوی و محکمی بر حرمت

۱. نرم‌افزار گنجینه ۲.

۲. اسلامی، سید حسن؛ «شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه شیعه» نشریه: کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۴، سال ۱۳۸۴، ص ص ۲۳-۲۴.

۳. پیشین به نقل از: حر عاملی؛ «تفصیل و مسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه» ج ۱۲، ص ۶۰.

۴. عامری نیا، باقر؛ همان، ص ۱۷۴.

۵. نرم‌افزار گنجینه ۲.

چنین تحقیقات و آزمایشاتی وجود ندارد.^۱ بنا بر فتوای آیت‌الله فاضل لنکرانی «فی نفسه مانعی ندارد مگر اینکه محرز شود توالی فاسد دارد.»^۲ سید محمد صادق روحانی ضمن مجاز دانستن همانند سازی معتقد است تبعات احتمالی در مورد بیماری جسمی و روانی، حذف نقش پدر، نسب نا مشخص کودک متولد شده، کاهش تنوع ژنتیک را موجب حرمت نمی‌دانند.^۳

آیت‌الله آصف محسنی در کنار نقد دلایل مخالفان استفاده از این تکنولوژی در پاسخ استفتاء از ایشان در مورد دختر باکره که از طریق سلول جسمی خودش دارای فرزند بشود، بیان داشته این باروری از لحاظ شرعی جایز است و شخص کلون شده (نسخه ثانوی) فرزند وی تلقی می‌گردد و این کودک را می‌توان بنت شخص اصلی دانست. با این تفاوت که دختری بی پدر خواهد بود و این کار اشکالی ندارد.^۴ آیت‌الله معرفت مدعی است که «در شیعه هم اجماع است بر جواز.»^۵ با این توضیح که اجماع علی‌المبنی منظور ایشان می‌باشد، یعنی اجماعی که تا زمانی که دلیل خاصی مبنی بر حرمت و ممنوعیت در دست نباشد، حکم مبتنی بر جواز می‌باشد.^۶ علامه سید محمد حسین فضل‌الله موضعی فراققه‌ی که بیشتر رنگ و بوی فلسفی دارد اتخاذ نموده و این فناوری را گامی در جهت فهم عمیق‌تر سنت‌های نهان در هستی معرفی نموده است به گونه‌ای که نه از لحاظ اعتقادی و نه شرعی و فقهی مشکلی ندارد.^۷ وی با تأکید بر پرهیز از تکفیر و مخالفت‌های مغرضانه معتقد است اگر علم قطعی با برخی از ظواهر دینی تعارض داشته باشد،

۱. استفتائات پیرامون تلقیح مصنوعی (انتقال نطفه مرد پس از مرگ)، مجموعه آرای فقهی قضایی در امور حقوقی، قم، مرکز تحقیقات فقهی- حوزه معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضاییه، ج ۱، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص ۲۳۱.
۲. صادقی، محمود؛ "همانندسازی انسان از نظر مراجع ادیان آسمانی و بررسی آن از نظر فقه اسلامی"، همان، ص ۷۹.
۳. همان، ص ۷۹.
۴. "پرسش و پاسخ از محضر استاد آیت‌الله عزالدین زنجانی" نشریه: فصلنامه فقه، کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۶، ص ۳۳.
۵. "گفتگو با آیت‌الله معرفت" نشریه: فصلنامه فقه، کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۶، ص ۲۵.
۶. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام" پیشین، ص ۴۷۶.
۷. القرضای؛ "الاستنساخ بین العلم و الدین" قابل دسترسی در پایگاه www.islamonline.net

آن ظواهر ضرورتاً باید دستخوش تأویل گردند.^۱ مرحوم شمس‌الدین، دیدگاه فضل‌الله را نقد کرد و دلیلی با این مضمون برای مخالفت با شبیه‌سازی مطرح نمود: «ما انسان هستیم و مالک جسد خود و دیگران نیستیم مگر با بودن دلیل». فضل‌الله در پاسخ، دلیل را همان اباحه شرعی و حکم برائت معرفی می‌کند. «ان الاصل هو الاباحه بمقتضى حکم العقل بقیح العقاب بلا بیان و حکم الشارع بالبرائة الشرعیه.»^۲

آیت‌الله سید محمد حکیم شبیه‌سازی را مباح می‌داند و استفاده از این تکنولوژی را بیانگر قدرت عظیم خداوند به شمار می‌آورد، اما در انتها بیان مطلق خود را با این قید که «در صورتی که با عمل حرام دیگری همراه نشود مجاز و مباح است» مقید می‌سازد.^۳

موسوی سبزواری ادعای تحریم را نیازمند به ارائه دلیل می‌داند، حال آنکه ادعای جواز موافق اصل می‌باشد و قائل به آن ملزم به ارائه دلیل نمی‌باشد.^۴ آیت‌الله مؤمن نیز، یازده دلیل فقهی و غیرفقهی علیه به کارگیری شبیه‌سازی انسانی را گزارش، تحلیل و نقد می‌کند و نشان می‌دهد برخی از این دلایل از پایه و اساس نادرست هستند و برخی دیگر به فرض صحت، موجب حرمت انواع خاصی از شبیه‌سازی انسانی می‌شود. از نظر ایشان، اقدام به شبیه‌سازی انسانی اجمالاً جایز می‌باشد، هرچند هنگام انجام آن باید مسائل شرعی دیگر همچون نظر به اجنبیه و لمس رعایت گردد.^۵ آیت‌الله عبدالله جوادی آملی با استناد به آیه شریفه "لیس کمثله شیء" و اشاره به اینکه این آیه مختص ذات خداوند است این گونه نتیجه می‌گیرد «شبیه‌سازی حتی اگر در انسان راه

۱. پیشین، ص ۱۰۰.

۲. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، به نقل از: احمد احمد؛ "فقه الحیاه" فی حوار مع سید محمد حسن فضل‌الله، بیروت: مؤسسه العارف للمطبوعات، ۱۹۹۸، ص ۱۸۱.

۳. طباطبایی حکیم، سید محمد سعید؛ "فقه الاستنساخ البشری و فتاوی طیبه" ۱۹۹۹.

۴. سبزواری، سید علی؛ "الاستنساخ بین التقنیة و التشریح" قم، ۱۴۲۳ ق؛ اسلامی، سیدحسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه شیعه بررسی چهار دیدگاه"، پیشین، ص ۱۳.

۵. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۸۰؛ اسلامی، سید حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه شیعه - بررسی چهار دیدگاه"، همان، ص ۱۴.

پیدا کند، نه آسیبی به توحید می‌رساند و نه به نظام خلقت، این نظیر کارهای مصنوعی است که در بخش نباتات در گلخانه‌ها انجام می‌شود.»

یک زمان تنها راه فراهم ساختن مقتضی برای تولید انسان اسپرم و تخمک بود، حال مقتضی به نحو دیگری فراهم می‌شود، باز هم آفریدگار همام خداوند است. انسان گاهی از طریق الف) تقارب، شرایط خلقت را فراهم می‌آورد؛ گاهی ب) از مخلوق خداوند اسپرم و تخمک جدا می‌شود و در شرایط آزمایشگاهی لقاح صورت می‌گیرد و گاهی هم، ج) از مخلوق خداوند ژن و تخمک گرفته می‌شود. این گونه اعمال دخالت در کار خداوند محسوب نمی‌شود.^۱ آیت‌الله محمد آصف محسنی از انگشت شمار، فقهای شیعی مذهب است که با دقت نظر بالایی همسان‌سازی انسانی را مورد بررسی قرار داده است و به نحوه پرسش و پاسخ به عمده اشکالات وارده می‌پردازد و شقوق مختلف مسئله را می‌کاود. در پایان، نظر خود را در حمایت از آن بیان داشته است. اگر بخواهیم به اختصار، برخی از دیدگاه‌های ایشان را بیان کنیم می‌توان به اعتقاد تکثیر و تولید مثل از طریق همسان‌سازی که مشمول کادر زوجیت قرار می‌گیرد اشاره کرد، به این سان که صرف تخلیه تخمک را مانعی برای صدق عنوان مادر تلقی نمی‌کند. ایشان دلایلی بر حرمت أخذ سلولی از مردی بیگانه و گذاشتن آن در تخمک زن و سپس کاشتن آن در رحم زن بیگانه نمی‌بیند مگر از باب احتیاط. دلیل آن است که ارتکاز عرف، "حرمت ادخال ماء" است در حالی که در این روش، اسپرم مدخلیتی ندارد و سلول جسمی نقش آن را گرفته است. فرزند متولد شده حلال‌زاده است و بدون جاری شدن عقد شرعی مفهوم "آب" و "ام" بر دهنده سلول جسمی و صاحب تخمک صدق می‌نماید و کلیه آثار خانواده از جمله حضانت، نفقه و ولایت بر آن بار می‌گردد.^۲ در نظر ایشان، چنانچه دختر باکره‌ای به کمک تخمک و هسته سلول جسمی خودش اقدام به شبیه‌سازی جنین کند، از لحاظ شرعی مانعی وجود ندارد و شخص کلون شده دختر بی پدر خواهد بود که منافاتی با مسائل شرعی ندارد.^۳ شخص شبیه‌سازی شده از لحاظ کرامت ذاتی، همه احکام انسانی بر او مترتب خواهد شد و والدین این اجازه را نخواهند داشت که از اعضای

۱. عامری نیا، باقر؛ همان، ص ۱۷۹.

۲. آصف المحسنی، محمد؛ "الفقه و المسائل الطبیه"، قم، چاپ اول، ص ۴۰۹.

۳. پیشین، ص ۴۱۱ و ۲۳۶.

بدن فرزند شبیه‌سازی شده استفاده ابزاری نمایند. این موضوع فرع بر این است که اصل شبیه‌سازی را حرام بدانیم.^۱ نتیجه‌ای که ایشان می‌گیرد این است که دلایل ارائه شده برای اثبات حرمت کلونینگ کارآمد نیست و از ضعف استدلال رنج می‌برد و با استعانت از مقتضای اصله البرائه شرعی و عقلی می‌توان به اباحه استفاده و بهره‌مندی از این تکنولوژی دست یافت. اگر زمانی دلیلی خاص مانع آن شود، تنها در حیطة همان دلیل و به قدر اتقان حکم به حرمت می‌دهیم و مجوز سرایت به دیگر ارکان را نداریم.^۲ جالب است، برخی فقهای شیعی از جمله آیت‌الله جناتی و عز‌الدین زنجانی شبیه‌سازی مردگان را فی‌النفسه بدون مانع می‌دانند.^۳ به این ترتیب، از نظر برخی از علمای شیعه که در این گفتار بعضاً نام آنها ذکر شد، شبیه‌سازی انسانی به مقتضای اصل اباحه و در صورتی که با عمل حرام دیگری همراه نباشد جایز است.

با این مبناء، فضیلت و جایگاه علم تاجایی است که دارای وسعتی نامنتها است که به صرف احتمالات نمی‌توان آن را نادیده گرفت. نصوصی همچون «عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ»^۴ گویای این است که علم این قدرت را به انسان می‌دهد تا به عنوان اشرف مخلوقات در زمینه کشف اسرار هستی تلاش نماید و شبیه‌سازی انسان، خود یکی از این موارد است. از این منظر، علم و دین پیوندی ناگسستنی دارند.^۵ کلونینگ یعنی استفاده از مخلوق خدا جهت ایجاد مخلوق خدا. روح را خدا می‌دمد و انسان صرفاً مقتضیات را فراهم می‌سازد. خداوند می‌فرماید «أَفَرَأَيْتُمْ مَّا تَحْرُثُونَ * أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ» کشاورز واقعی خدا است.^۶

۱. پیشین، ص ۴۱۱-۴۱۰.

۲. الحق ان الوجوه المستدل بها على حرمة الاستنساخ ضعيفه و لعل اكثرها واضح الضعف؛ فاذا لم يوجد دليل على الحرمة، فمقتضى اصله البرائه عقلا و شرعا هو عدم الحرمة، فيكون جائزا بحسب الظاهر. فان ثبتت او وجدت بعد ذلك له سلبات موجبه للحرمة و كانت لازمه لطبيعته الاستنساخ نفتي بحرمة مطلقا و ان كانت لبعض اقسامه و في بعض الاوصاف و الشروط نحكم بحرمة ذلك البعض فقط. همان، ص ۴۱۵.

۳. مظاهری، محمد مهدی و احمد خان بیگی، خدیجه؛ همان، ص ۱۰۱.

۴. آیه ۵ سوره علق.

۵. عامری نیا، باقر؛ همان، به نقل از: حیدر، ادیب؛ "يجب ان يحكم على الاستنساخ من خلال النتائج"، الاستنساخ بين الاسلام و المسيحية، ص ۲۲۷.

۶. پیشین، ص ۱۷۹.

۲. جواز محدود شبیه‌سازی

مبنای گروهی از عالمان شیعه طبق نصوص موجود و با استناد به اصل اولی که همان اصله الاباحه می‌باشد، نفس شبیه‌سازی انسان را مجاز می‌شمرند. اما این عقیده را در ذهن می‌پروراند که انجام گسترده و وسیع شبیه‌سازی انسانی که منجر به شباهت ظاهری افراد مجرم از یکدیگر، مشکلات عدیده و عمده‌ای را به همراه خواهد داشت که اختلال در نظام بشریت محسوب می‌گردد، همچون اشکال در بازشناسی افراد مجرم از یکدیگر. در سطح فردی و به صورت جزئی مشکل ساز نخواهد بود.^۱ نتیجه اینکه، این دسته از فقها جواز شبیه‌سازی را به صورت موردی و مختص به موارد خاص قابل اجرا می‌دانند اما در سطح کلان و به صورت کارخانه‌ای و ایجاد یک خط تولید، غیرمجاز شمرده‌اند. البته در سطح کلان، تنها ولی فقیه است که می‌تواند بنا بر مصالح جامعه اسلامی، حکم حکومتی صادر کند و آن را حرام اعلام نماید.^۲ شبیه‌سازی منافی و ضد کرامت الهی محسوب نمی‌گردد، زیرا، کرامت الهی همان عقل و کمال است که نصیب انسان شده است و شبیه‌سازی نافی آن قلمداد نمی‌گردد.

آیت‌الله محمد ابراهیم جناتی این‌گونه اظهار نظر کرده است: «اگر بکارگیری شبیه‌سازی در دامنه وسیع و گسترده پدید آید پیامدهایی به دنبال دارد که قابل اغماض و چشم‌پوشی نیست، ولی اگر آن دامنه محدودی باشد، پیامدی ندارد.»^۳ استدلال ایشان در مورد مباح و حلال بودن شبیه‌سازی محدود، مبتنی بر عدم وجود دلیل معتبر راجع به حرام بودن این تکنولوژی می‌باشد. برای تأیید صحبت‌هایشان به کلام مبارک رسول‌الله اشاره می‌نماید که می‌فرمایند: «المحرم حلال الله کالمحل حرام الله». حکم بدون دلیل شرعی، تشریح لازم می‌آید و مضمول آیه شریفه ۱۱۶ نحل می‌گردد که می‌فرماید «و لاتقولوا لما تصف السنتکم الکذب هذا حلال و هذا حرام». استدلال ایشان بر دو اصل استوار است؛ الف) دلیلی بر حرمت کشف نشده و جای اجرای اصل احتیاط نیز نیست ب) حکم به حرمت، تشریح محسوب می‌شود که خود امری حرام است. سوآلی که در این

۱. پیشین، ص ۱۷۳ و اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۸۵.

۲. عامری نیا، باقر؛ همان، به نقل از: جواهری، حسن؛ "الاستتام و الاستنساخ"، قرأت فقهیه معاصده فی معطیات الطب الحدیث، العدیر بیروت، ص ۲۵.

۳. گفتگو با آیت‌الله محمد ابراهیم جناتی؛ نشریه: فصلنامه فقه، کاوشی نو در فقه اسلامی؛ ش ۴۶، ص ۱۷.

زمینه قابل طرح می‌باشد این است که چرا در این مبنای فکری، تنها موارد خاص می‌تواند مجاز باشد و به‌صورت عام ممنوع شده است؟. طرف داران این طرز تفکر، معتقدند چه بسا در سطح کلان و به‌صورت عمده و عمومی مسائلی ناخواسته مانند نبود هویت و زوال روابط مشروع خانوادگی و مسائل مرتبط با ارث پیش آید.^۱

از دیگر پیروان جواز محدود شبیه‌سازی انسان می‌توان به حسن جواهری اشاره نمود. طبق دیدگاه وی شبیه‌سازی به خودی خود و به عنوان اولی، اشکالی بر آن وارد نیست مشروط بر اینکه همراه با مقدمه حرام دیگر نباشد. اما اگر عمل همسان‌سازی در سطح وسیعی صورت پذیرد و بر اثر مشابهت تام موجب اختلال نظام گردد حرام خواهد بود.^۲ با این وجود، به نظر ایشان انجام این کار در سطح فردی و موردی مشکل ساز نخواهد بود و قول به حرمت مطلق قابل پذیرش نمی‌باشد.^۳ طرف داران جواز محدود، بر این اعتقاد هستند که نه تنها بهره‌برداری از تکنولوژی کلونینگ در سطح فردی و محدود مجاز است بلکه ادعای حرمت را خود به خودی عملی حرام می‌دانند. این سخن به این معنا است که، کسی حق ندارد امری مشروع را حرام بشمارد و بدون دلیل منطقی و شرعی فتوا را مبنی بر حرمت قرار دهد.^۴ این اقدام، نوعی تشریح خلاف شرع است و نهی خداوند را در آیه ۱۱۶ سوره نحل شامل می‌گردد. همان گونه که بیان شد ولی فقیه می‌تواند با مراعی مصلحت، حرام اعلام نماید. این حرمت موقتی بوده و قابل رفع می‌باشد.^۵

با این نگاه، یعنی جواز محدود شبیه‌سازی، کرامت انسانی نقض نمی‌گردد زیرا، کرامت انسانی همان قدرت تفکر و رسیدن به اعلی درجه کمال می‌باشد.^۶ اگر شبیه‌سازی به طور مطلق منع گردد شاید بتوان گفت که حق انتخاب افراد در نحوه تولید مثل محدود شده است. حال آنکه جواز محدود برای فرد خاص و موردی مانعی در راه انتخاب آزادانه نحوه تولید مثل محسوب نمی‌

۱. پیشین.

۲. جواهری، حسن؛ "تقسیم جنین و شبیه‌سازی"، نشریه: مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، ش چهل و هفتم، قم، ۱۳۸۵، ص ۱۹.

۳. پیشین، ص ۲۰.

۴. پیشین، ص ۲۲.

۵. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، همان، ص ۴۸۷.

۶. جواهری، حسن؛ همان، ص ۲۶.

گردد. ماحصل دیدگاه دوم، جواز محدود، در این خلاصه می‌شود که شبیه‌سازی انسانی در سطح محدود مجاز است و در سطح کلان می‌تواند به خاطر آثار مخربی که بر جامعه بگذارد حرام اعلام گردد.

۳. حرمت ثانوی شبیه‌سازی

گروهی از فقهای شیعه قائل به حرمت ثانوی بهره برداری از تکنولوژی کلونینگ انسان هستند. به این معنا که همسان سازی را فی نفسه و به عنوان اولی و با استناد به اصله الاباحه جایز می‌دانند و اشکالی بر آن وارد نمی‌دانند، لیکن معتقدند بکارگیری آن مفاسدی را به همراه خواهد داشت. از این رو، برای پیشگیری از مواجه شدن با مشکلات بعدی، شبیه‌سازی را به عنوان ثانوی حرام می‌دانند.^۱ این دیدگاه در مورد مشتبه شدن هویت افراد از یکدیگر و مشکلات ناشی از آن با دیدگاه قبلی هم راستا هستند با این تفاوت که در این دیدگاه به طور مطلق قائل به تشابه افراد است ولیکن در آن دیدگاه قبلی بین شبیه‌سازی انبوه و غیر آن تفاوت قائل شده‌اند. در عین حال، قائلین به حرمت ثانوی، اصل اولی را به علت نبود نص و دلیل معتبر بر حرمت شبیه‌سازی، اباحه دانسته‌اند، اما در شبیه‌سازی محدود که منجر به اختلال نظام اجتماعی نمی‌گردد اختلاف دارد.^۲

اگر شبیه‌سازی به اختلال در نظام اجتماعی مانند عدم تشخیص ستمگر از ستم‌دیده، محرم از نامحرم و وارث از غیر وارث گردد، شبیه‌سازی حرام است و این است معنای در معرض تهدید قرار گرفتن حقوق انسان یا زیان دیدن مصالح فرد و جامعه. شبیه‌سازی به شکل نادر که به مفاسدی از این قبیل نینجامد، حرام نیست و توجیهی برای منع آن وجود ندارد.^۳

آیات سید کاظم حائری، سید صادق شیرازی، یوسف صانعی و ناصر مکارم شیرازی از قائلین به حرمت ثانوی بهره برداری از همسان سازی انسانی هستند. پاسخ آیت‌الله سید صادق شیرازی به استفتای راجع به مشروعیت شبیه‌سازی، جواز فی نفسه این عمل می‌باشد. اما در ادامه ایشان

۱. عامری نیا، باقر؛ همان، ص ۱۶۹ و اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۸۷.

۲. عامری نیا، باقر؛ پیشین، ص ۱۷۳.

۳. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی از دیدگاه اهل سنت"، نشریه: کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۵، ۱۳۸۴، ص ۷۴، به نقل از: محمد سید طنطاوی.

می‌فرماید، چون مستلزم امور غیر مجاز مانند اختلال نظام طبیعی و وجود محذور شرعی است، عدم جواز به آن سرایت می‌نماید و آن را حرام می‌گرداند.^۱ آیت‌الله مکارم شیرازی در پاسخ این چنین می‌گوید: «لا يجوز العمل فيه من المفسد الاخلاقيه والاجتماعيه.»^۲ ایشان در جوابیه استفتائی که پرسیده شده بود ابتدائاً شبیه‌سازی را بخاطر مفاسدی که به همراه دارد همچون ناهنجاری‌های جسمی مانند کمبود کلیه‌ها و نیمی از مغز^۳ غیر مجاز می‌دانند اما بعدها در پاسخ به استفتائی مشابه بیان می‌دارند:

«این کار ذاتاً از نظر شرعی اشکالی ندارد ولی با توجه به مشکلات جنبی که به وجود می‌آورد و جامعه انسانی را مواجه با ناهنجاری‌هایی می‌سازد که بر اهل خبره پوشیده نیست، بخاطر مفاسد مختلف آن به مخالفت با آن برخاسته‌اند و در برخی از کشورها مجازات‌های سنگینی برای آن قائل شده‌اند.»^۴

به نظر می‌رسد، ایشان از صدور حکم قطعی مبنی بر تحریم خودداری نموده‌اند و در درس خارج فقه این مسئله را مطرح و مکانیزم، احکام شرعی، نقد دلایل حرمت شبیه‌سازی را بررسی نموده‌اند.^۵ از دیدگاه آیت‌الله مکارم شیرازی «این مسئله از سه جهت قابل بررسی می‌باشد. الف) از لحاظ لوازم و عوارض. ب) عنوان اولی. ج) عنوان ثانوی.»^۶ از جهت لوازم و عوارض چون مقدماتی همچون لمس و نظر را به همراه دارد حرام است مگر، در حالتی که مجری شبیه‌سازی شوهر یا محارم باشند که البته فرض نادری را پوشش می‌دهد زیرا، این - گونه اقدامات نیازمند تخصص و مهارت در ژنتیک و علوم تجربی می‌باشد. از لحاظ عنوان اولی، همان‌طور که قبلاً هم بیان شد، به دلیل فقدان آیه، روایت، اجماع و دلیل عقلی بر منع و حرمت شبیه‌سازی، اصاله

1. www. Annabaa.org.

۲. "الاستنساخ"، قابل دسترسی در سایت اختصاصی به نشانی www.amiralmomenin.net

۳. نرم افزار گنجینه ۲.

۴. پاسخ به استفتای مورخ ۸۲/۰۱/۱۲.

۵. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۹۱.

۶. علیان نژادی، ابوالقاسم؛ "دیدگاه فقهی آیت‌الله مکارم شیرازی درباره دو مسئله شبیه‌سازی و راه‌های فرار از ربا"، نشریه: مجله پژوهش و حوزه، سال دوم، ش ۶ تابستان ۱۳۸۰، ص ۲۵.

الاباحه خودنمایی می‌کند.^۱ از لحاظ ثانوی، آیت‌الله مکارم یکسری عواقب اجتماعی، حقوقی و اخلاقی را مطرح می‌نماید و این گونه نتیجه می‌گیرد: «پس، از نظر عناوین ثانویه، این کار برای جامعه بشری خطرناک است. لذا تمام اقوام و ملل جهان آن را خلاف مسائل اخلاقی می‌دانند و حتی بسیاری از دولت‌ها با تصویب قانون، این کار را ممنوع دانسته‌اند.»^۲ در ادامه معتقدند شبیه‌سازی از دیدگاه شرعی به عنوان اولی مشمول اصاله الاباحه است ولی بخاطر معذورات اخلاقی، حقوقی به عنوان ثانوی حرام است.

آیت‌الله یوسف صانعی هرچند به صراحت، نظری در مورد حکم اولی یا ثانوی بودن حرمت ندارد، فتاوی خود را در جواب استفتائات راجع به همسان‌سازی به گونه‌ای سامان داده که حرمت ثانوی را به نظر، القا می‌نماید. در همایش دیدگاه‌های اسلام در پزشکی در پاسخ به یکی از استفتائات این‌گونه مطرح می‌نمایند: «رسمی شدن و عادی شدن و فراهم نمودن استفاده همگانی از آن (شبیه‌سازی) که در ردیف فرزند دارشدن از راه ازدواج قرار می‌گیرد، به نظر این جانب قطعاً با مذاق شرع و فقه اسلامی نمی‌سازد و حرام و معصیت کبیره است و دارای مفاسد حقوقی، اجتماعی، اخلاقی، تکوینی و غیر آنها و از مفاسد لازمه الاجتناب می‌باشد و بخاطر حرمت و مفسده‌های مترتبه، دفع، جلوگیری و منع و تعزیر نمودن عاملین و ساعین در آنها بر همه انسان -ها مخصوصاً قدرتمندان قانونی و اجرایی و تبلیغی واجب و فرض عقلی و شرعی می‌باشد. آری جنبه علمی آن فی حد نفسه و استفاده از آن در موارد نادره ضرورت‌های شدید که نافع برای جوامع بشری باشد یا در شبیه‌سازی اعضای بدن برای معالجه و اغراض عقلایی یا در رابطه با حیوانات، موضوع جداگانه‌ای است که حکمش و جوازش بیان شده است.»^۳

مؤلف کتاب استفتائات پزشکی، آیت‌الله صانعی، در پاسخ به استفتائی با این مضمون که کلوناز تحت چه شرایطی جایز است این‌گونه پاسخ می‌دهد: «عمل به هر گونه پیشرفت علمی و به عینیت رساندن آن در تولید انسان که ارتباط به زن و شوهر پیدا کند و یا تنها به زن برای موارد

۱. همان.

۲. همان.

۳. فتاحی معصوم، سید حسین؛ "مجموعه مقالات و گفتارهای سومین همایش دیدگاه‌های اسلام در پزشکی"، مشهد، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی مشهد، ۱۳۸۴، ص ۱۵۲.

ضرورت و شرایط خاص، نمی‌توان گفت که حرام است، اما استفاده نمودن از آن به طور کلی و عادی شدن و جنبه رسمی پیدا کردن، قطعاً با مذاق شرع و فقه اسلامی نمی‌سازد و حرام است. به علاوه که به جهت مفاسد عظیم و به جهت ترتب فساد، دفع و جلوگیری و منع و تعزیر نمودن عاملین بر همه انسان‌ها مخصوصاً قدرتمندان قانونی و اجرایی و تبلیغی، واجب و فرض عقلی و شرعی می‌باشد.^۱ به نظر می‌رسد با توجه به جمله، «نمی‌توان گفت حرام است» و اینکه در موارد خاص تنها مجاز می‌دانند ایشان را باید از طرف داران نظریه حرمت ثانوی قلمداد کنیم.

۲. حرمت اولی شبیه‌سازی

بر خلاف سه دیدگاه فوق که استفاده از تکنولوژی شبیه‌سازی انسان را تحت عنوان اولی مشروع به شمار نمی‌آورند و بعضاً در برخی از مصادیق بهره برداری و یا حکم ثانوی آن را جایز نمی‌دانند، قائلین به حرمت اولیه شبیه‌سازی از بنیاد، کلونینگ را عملی غیرمشروع می‌دانند و آن را تحت عنوان اولی حرام معرفی می‌نمایند. در میان فقهای اهل تشیع نیز، برخی همچون آیت‌الله تبریزی حرمت اولی را ترجیح می‌دهند و به ادله‌ای همچون آیات ۲۲ سوره روم «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ...» و ۱۳ سوره حجرات «... إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا...» استناد کرده‌اند. پیروان این نوع تفکر، با استناد به این آیات و برداشت تفسیری از آنها معتقدند که وجود تفاوت و تمایز بین افراد انسانی از ضروریات می‌باشد و نظام خلقت بر اساس همین تفاوت‌ها پا برجا است، حال آنکه استفاده از همسان‌سازی علاوه بر ارتکاب گناهی همچون نظر بر نامحرم می‌باشد، موجب اختلال در نظام آفرینش است و چیزی جزء هرج و مرج به همراه نخواهد داشت. میان زوج و زن اجنبی در نکاح، محرم و نامحرم، خلط می‌شود و امکان بازشناسی کپی از اصل وجود ندارد.^۲

دیدگاه مذکور، تنها راه انحصاری شناخت افراد از یکدیگر را در مختلف بودن چهره افراد محدود نموده است و بر این اعتقاد است فناوری شبیه‌سازی لزوماً منجر به طی مقدمات حرام و از بین

۱. پیشین، ص ص ۸۵-۷۶.

۲. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه فقهای شیعه"، نشریه: کاوشی نو در فقه اسلامی، سال دوازدهم، ش ۴۴، تابستان ۴۸، ص ۲۲ و اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، همان، ص ۴۹۵.

رفتن تفاوت‌ها می‌شود که خود پایه ایجاد هرج و مرج و اختلال در نظام آفرینش محسوب می‌شود، خواهد شد. البته اگر استناد به آیه شریفه "اختلاف السننکم" را دلیلی مجزا و مستقل در نظر بگیریم، در صورتی که بهره‌مندی از شبیه‌سازی در سطح وسیع و تولید انبوه استفاده شود، آیت‌الله سید کاظم حائری را نیز باید از قائلین به حرمت اولیه محسوب کنیم.^۱

از معدود علمای شیعی در تحریم مطلق یا همان اولیه شبیه‌سازی که هم در عرصه حیوانات و هم در مورد انسان‌ها می‌توان به نوع نگرشش اشاره کرد، علامه محمد مهدی شمس‌الدین است. دیدگاه وی راجع به حیوانات به این شرح است: «در مقام فتوا دادن درباره شبیه‌سازی، اجرای این عمل بر حیوانات مطلقاً حرام است.»^۲ البته در نوشته‌های دیگری از ایشان با دیدگاه منعطف تری برخورد می‌کنیم با این مضمون که «شبیه‌سازی انسانی قطعاً و یقیناً نامشروع است و در عرصه حیوانی، مسئله‌ای است که باید درباره اش بحث شود ولی به خودی خود مشروعیت آن را اثبات نمی‌کنیم.»^۳ ایشان در مقام دلیل این فتوا می‌گوید «قرآن و سنت دلایل متعددی بر این اقامه کرده اند نظیر آیات ۱۱۶ تا ۱۱۹ سوره نساء». جای بحث، عبارت «و لا امرنهم فلیتکن آذان الانعام فلیغیرن خلق الله» است و گفته شده اصل در شریعت عدم مشروعیت تسلط انسان بر جسدش به طور مطلق است مگر در مواردی که خدا مباح کرده است. آن گونه که در تفاسیر آمده "تغییر خلق الله" شامل تمام افعال غیر فطری که باعث دفورمگی خلقت شود، می‌گردد، چه در جسد انسان چه در جسد دیگران و عملی که مغایر فطرت خداوندی باشد به معنای کفر است. او همان طور که عبادت اصنام را کفر می‌داند، بکارگیری و استفاده از ژن انسانی را نیز از قبیل همین موارد می‌داند که تغییر در خلقت و معادل کفر می‌باشد.^۴

۱. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۹۵.

۳. شمس‌الدین، محمد مهدی؛ "الاستنساخ البشر امر غیر مشروع قطعاً و یقیناً"، الاستنساخ بین

الاسلام و المسيحيه، بيروت، ص ۱۳۲.

۳. همان، ص ۱۳۳.

۴. پیشین، ص ۱۳۲.

مقدس اردبیلی در بررسی ادله حرمت مجسمه‌سازی در موجودات ذی روح، لزوم عدم خلقت چیزی که شبیه به مخلوق خداوند است را علت حرمت یاد می‌کند.^۱ علامه شمس‌الدین، در مصاحبه با مجله الشراع، دلیل عمده حرمت شبیه‌سازی انسانی را عدم تسلط انسان بر جسد خود دانست. بنابر ادعای ایشان خداوند، سر نهانی خود را درون انسان‌ها سرشته است، از این رو، مخلوقات مجوزی برای تغییر ویژگی‌های طبیعی ندارند. این عمل حرام می‌باشد و علت اصلی تحریم، عدم مالکیت مطلق انسان بر جسد خویش است و تنها در حدودی که شرع تعیین کرده حق تصرف در آن را دارند. در نتیجه، به طریق اولی، انسان حق تصرف در جسد دیگران را به هیچ وجه ندارد.^۲ در ادامه با اشاره به آیه ۱۱۹ سوره نساء این گونه نتیجه می‌گیرد که این آیه دلیل بر حرمت شبیه‌سازی انسانی و گویای عدم تسلط فرد بر جسم خویش است و مفسران همه فرق ومذاهب در تفسیر این آیه گفته‌اند که "تغییر خلقت" مشمول هر تغییری که سبب دفورمگی خلقت است، می‌گردد و این اقدام مغایر فطرت خداوند، و به معنای کفر است.

به این ترتیب، چهارمین دیدگاه میان فقهای شیعه مخالفت با بکارگیری تکنولوژی شبیه‌سازی انسان و تحریم آن به عنوان اولی است. نحوه استدلال از آیه "تغییر خلقت" و استناد به اصل "عدم مالکیت بر جسد" و نتیجه حاصله، حاکمیت "اصاله الحظر" در برابر اصاله الاباحه، مساوی با حرمت ذاتی و به عنوان اولی شبیه‌سازی انسان است. از این رو، نمی‌توان این دیدگاه را به دیدگاه سوم تفسیر کرد و حکم داد که این سبک مخالفت نیز تحت لوای حکم ثانوی تحریم قرار می‌گیرد.^۳

کوتاه سخن آنکه، علمای شیعی در برابر تکنولوژی همسان‌سازی چهار دیدگاه متفاوت و البته نزدیک به هم اتخاذ نموده‌اند. گروهی آن را مطلقاً جایز می‌دانند با استفاده از اصاله الاباحه و عدم ورود نص مغایر با آن، حال آنکه گروهی دیگر آن را تنها در سطح فردی و به گونه‌ای محدود مجاز می‌شمارند. گروه سوم آن را به عنوان اولی جایز دانسته اما به دلیل مفساسدی که این کار در

۱. مقدس اردبیلی؛ "مجمع الفائده و البرهان" قم، انتشارات نشر اسلامی، ج هشتم، ۱۴۱۸ ه.ق، ص ۵۶.
 ۲. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، به نقل از: الکندری، فایز عبدالله؛ "مشروعیه الاستنساخ الجینی البشري من الوجهه القانونیه" مجله الحقوق، کویت، سنه ۲۲، العدد الثانی، ۱۹۹۸.

۳. موسوی بجنوردی، سید محمد و سقازاده، اعظم؛ "شبیه‌سازی انسان از منظر دین" نشریه: نامه الهیات، ش ۱۲، پاییز ۱۳۸۹، ص ۳۳.

عقبه خود دارد، به عنوان ثانوی حرام می‌دانند. گروه چهارم، اصل این عمل را به عنوان اولی حرام می‌دانند و برای اثبات نظر خود به آیه تغییر خلق الله و عدم مالکیت انسان بر جسم خود استناد می‌نمایند.

۵. فتاوی فقهای معاصر در خصوص شبیه‌سازی غیر انسانی

مراجع عظام فعلی، شبیه‌سازی را در دو زمینه عمدۀ انسانی و غیر انسانی مطرح نموده و مستقلاً هر بخش را مورد بررسی قرار داده و بحث نموده‌اند. این مراجع، شبیه‌سازی در عرصه نباتات و حیوانات را بالاتفاق جایز می‌دانند.^۱ با استناد به اصاله الاباحه منعی را در این خصوص استخراج نموده‌اند. پاسخ چند تن از مراجع در خصوص سؤال «آیا مشابه‌سازی حیوان زنده توسط تکثیر سلول‌های وی جایز است؟» را برای تکمیل بحث، بیان می‌نماییم.^۲

آیت‌الله سیستانی؛ «مانعی ندارد»^۳

آیت‌الله مکارم شیرازی؛ «این کار در مورد حیوانات اشکالی ندارد»^۴

آیت‌الله محمدتقی بهجت؛ «ظاهراً اشکالی به نظر نمی‌رسد»^۵

آیت‌الله صافی؛ «جایز است و منعی ندارد»^۶

آیت‌الله موسوی اردبیلی؛ «دلیل قانع‌کننده‌ای بر حرمت چنین تحقیقات و آزمایشاتی وجود ندارد»^۷

آیت‌الله نوری همدانی؛ «در غیر انسان جایز است»^۸

آیت‌الله صافی گلپایگانی؛ «اگر مستلزم خلاف شرع نباشد. بنفسه اشکالی ندارد و الله اعلم»^۹

۱. پور قهرمانی گلته، بابک؛ "نگاهی به پدیده شبیه‌سازی انسان"، نشریه: رواق اندیشه، ش ۳۷، دی ۱۳۸۳، ص ۱۰۵.
۲. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۷۳ و اسلامی، سید حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه شیعه - بررسی چهار دیدگاه"، پیشین، ص ۴۷.
۳. مرکز تحقیقات فقهی قوه قضاییه، مجموعه آرای فقهی - قضایی در امور حقوقی، ج ۱، ص ۲۳۳.
۴. پیشین.
۵. پیشین، ص ۲۳۴.
۶. استفتانات پزشکی؛ همان، ص ۸۵.
۷. مجموعه آرای فقهی - قضایی؛ پیشین.
۸. پیشین.
۹. نرم افزار گنجینه ۲، قم، اداره آموزش روحانیون و تدوین متون فقهی.

با توجه به این استفتائات می‌توان گفت نظر فقهای شیعه در خصوص شبیه‌سازی حیوانی مجاز است و این نظر را اجماعی شمرده‌اند.^۱

اما همان‌طور که در گفتارهای چهارگانه بالا آمد، در عرصه شبیه‌سازی و همسان‌سازی انسانی دیدگاه‌های مختلفی را ارائه نموده‌اند که هر کدام به نوبه خود طرف دارانی دارد هرچند مستندات آنها از لحاظ ضعف و قوت و قدرت استدلال یکسان نیست.

۱. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، پیشین، ص ۴۷۴.

نتیجه‌گیری

دیدگاه فقهای شیعه راجع به تکنولوژی شبیه‌سازی انسان یکسان نیست و اتفاق نظر وجود ندارد. گاه در برخی از ادله با فقهای اهل سنت مشترک هستند و گاهی نظراتی متضاد اتخاذ کرده اند و از همین رهگذر است که آراء مختلفی صادر کرده اند. به گونه‌ای که می‌توان گفت قائلین به جواز مطلق و ممنوعیت مطلق دو سر طیف هستند و در این بین، گروهی هم نظر معتدل تری را پذیرفته‌اند و راهی را برگزیده اند که هم ضروریات دینی حفظ گردد و هم نیاز جوامع بشری را پاسخگو باشد.^۱

فقهای شیعی، استدلال اهل سنت برای مخالفت با شبیه‌سازی را بر اساس مصالح و مفاسد این گونه پاسخ می‌دهند؛ که سوء استفاده از شبیه‌سازی انسان جایز نیست اما شبیه‌سازی انسان هم همانند بسیاری از پیشرفت‌های علمی می‌تواند مفسده آمیز یا مصلحت آور باشد و در صورتی که در اختیار انسان‌های متعهد و متخصص قرار گیرد، موجب رفاه و آسایش می‌گردد و در صورتی که در دست ناهالان بیافتد تباه کننده خواهد بود. مشکل امروزی جوامع بشری، دوری از اخلاق و معنویت است نه پیشرفت‌های علمی از جمله شبیه‌سازی انسان.

از دیدگاه فقه شیعه و بر مبنای "اصاله الحل" شبیه‌سازی انسان، دانشی همچون علوم دیگر بوده و با اهداف انسانی و با رعایت ملاحظات شرعی و اخلاقی و علمی، جایز می‌باشد.^۲ از محدود عالمان شیعی در تحریم مطلق شبیه‌سازی انسان یا همان قائلین به حرمت اولیه هم در عرصه حیوانات و هم انسان‌ها می‌توان به علامه محمد مهدی شمس‌الدین اشاره کرد. وی معتقد است با فرض وجود منافع از طریق بکارگیری این تکنولوژی، بشر باید هزینه این فناوری را پرداخت کند و چون تعداد کمی از افراد از شرایط اقتصادی برخوردارند که می‌توانند بهره مند گردند، خود را هم عرض قدرت الهی قلمداد می‌نمایند. در مقام افتاء، استنساخ مطلقاً حرام می‌باشد. هم در مورد

۱. پیشین، ص ۱۶۶ و مظاهری، محمد مهدی و احمد خان بیگی، خدیجه؛ همان، ص ۹۹.

۲. محمدی، علی؛ "شبیه‌سازی انسانی: ملاحظات علمی، اخلاقی، حقوقی و فقهی"، همان، ص ۹۶.

حیوانات و هم انسان.^۱ برخی از فقهای شیعه نه تنها زندگان بلکه شبیه‌سازی مردگان را نیز جایز می‌دانند. آیت‌الله ابراهیم جناتی در پاسخ به این پرسش می‌گوید: «فی‌النفسه مانعی ندارد».^۲ آیت‌الله عزالدین زنجانی نیز معتقد است: «چنانچه امکان عملی داشته باشد، دلیلی بر عدم جواز نداریم».^۳

در نهایت به این نتیجه می‌رسیم که در قیاس با سایر ادیان الهی به دقت نظر و ظرافت و ظرفیت ویژه دین اسلام، به خصوص فقه نو اندیش شیعه پی می‌بریم که دست کم در بسیاری از موارد بدون هیچ تعصبی نه تنها توسعه و کاربرد این تکنولوژی را محکوم نمی‌نماید بلکه به دلیل کاربردهای مفیدی که برای بشریت خواهد داشت با رعایت شرایط ویژه‌ای، آن را تشویق می‌نماید و اقدامات در این زمینه را به پا خواستن در برابر خداوند نمی‌انگارد و چه بسا آن را روزنه‌ای می‌یابد به سمت افق بیکران و لایزال علم الهی و بینشی کامل‌تر نسبت به خالق اصلی که همان پروردگار است.

دانش، کوششی است برای دانستن، درک، توصیف و یا حتی پیش‌گویی پدیده‌ها که به خودی خود جهت‌گیری اخلاقی ندارد، بلکه نحوه بهره‌گیری از آن است که جنبه اخلاقی پیدا می‌کند. شبیه‌سازی فی‌نفسه خوب یا بد نیست بلکه بکارگیری آن است که سرنوشت خوب یا بد را برای آن رقم می‌زند. امروزه اکثر فناوری‌ها می‌توانند در خدمت اهداف شوم قرار گیرند. این موضوع در خصوص همه ساخته‌های دست بشر تسری دارد. یک چاقو، هم می‌تواند ابزار قتاله باشد و هم برای برش‌های ظریف عمل جراحی که باعث نجات زندگی یک انسان می‌شود.

۱. شمس‌الدین، محمد مهدی؛ "استنساخ البشر امر غیر مشروع قطعا و یقینا"؛ الاستنساخ بین الاسلام و المسيحيه، بیروت، ص ۱۳۲.
 ۲. جناتی، محمد ابراهیم؛ "کاوشی نو در فقه" نشریه: فصلنامه فقه، ش ۴۶، زمستان ۱۳۸۴، ص ۲۰.
 ۳. پیشین، ص ۳۴.

فهرست منابع

الف) فارسی و عربی

۱. اسلامی، حسن؛ "شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه آیین کاتولیک و اسلام"، تهران، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۲. _____ "شبیه‌سازی انسانی از دیدگاه شیعه"، نشریه: کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۴، سال ۱۳۸۴.
۳. _____ "شبیه‌سازی انسان از دیدگاه شیعه؛ بررسی چهار دیدگاه"، نشریه: فقه (کاوشی نو در فقه اسلامی)، ش ۴۴، تابستان ۱۳۸۴.
۴. ابن عثیمین، عضو شورای علمای وهابی سعودی، نشریه: هفته نامه المسلمون، ش ۶۳۳، ذی القعدة ۱۴۱۹.
۵. استفتائات پیرامون تلقیح مصنوعی (انتقال نطفه مرد پس از مرگ)، مجموعه آرای فقهی قضایی در امور حقوقی، قم، مرکز تحقیقات فقهی- حوزه معاونت آموزش و تحقیقات قوه قضاییه، ج ۱، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۶. پور قهرمانی گلنپه، بابک؛ "نگاهی به پدیده شبیه‌سازی انسان" نشریه: رواق اندیشه، ش ۳۷، دی ۱۳۸۳.
۷. جناتی، محمد ابراهیم؛ "کاوشی نو در فقه" نشریه: فصلنامه فقه، ش ۴۶، زمستان ۱۳۸۴.
۸. جواهری، حسن؛ "تقسیم جنین و شبیه‌سازی"، نشریه: مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، ش چهل و هفتم، قم، ۱۳۸۵.
۹. جوزو، محمد علی؛ "الاسلام بین العلم و الفلسفه و الدین، مرکز العلم و الاسلام"، دمشق.
۱۰. سبزواری، سید علی؛ "الاستنساخ بین التقنیه و التشریح"، قم، ۱۴۲۳ ق.
۱۱. شمس‌الدین، محمد مهدی؛ "الاستنساخ البشر امر غیر مشروع قطعاً و یقیناً" الاستنساخ بین الاسلام و المسیحیه، بیروت.

۱۲. صادقی، محمود؛ "هماندسازی از نظر مراجع ادیان آسمانی و بررسی آن از منظر فقه اسلامی"، در اخلاق زیستی از منظر حقوقی، فلسفی و علمی (مجموعه مقالات ۱) تهران، انتشارات سمت و دانشگاه علامه طباطبایی، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۱۳. طباطبایی حکیم، سید محمد سعید؛ "فقه الاستنساخ البشري و فتاوی طیه"، ۱۹۹۹.
۱۴. عامری نیا، باقر؛ "شبیه‌سازی انسانی در آیینه فقه، اخلاق و حقوق"، قم، انتشارات راه سبز، ۱۳۸۶.
۱۵. علیان نژادی، ابوالقاسم، "دیدگاه فقهی آیت‌الله مکارم شیرازی درباره دو مسئله شبیه‌سازی و راه‌های فرار از ربا"، نشریه: مجله پژوهش و حوزه، سال دوم، ش ۶ تابستان ۱۳۸۰.
۱۶. فتاحی معصوم، سید حسین؛ "مجموعه مقالات و گفتارهای سومین همایش دیدگاه‌های اسلام در پزشکی"، مشهد، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی مشهد، ۱۳۸۴.
۱۷. فرید، نصر، "الاستنساخ و تغییر خلق الله، مرکز العلم و الاسلام"، دمشق.
۱۸. محقق داماد، مصطفی؛ "شبیه‌سازی از منظر فقه و اخلاق"، نشریه: فصلنامه حقوق پزشکی، دانشگاه شهید بهشتی، ش اول، پاییز ۱۳۸۶.
۱۹. محمدی، علی؛ "شرح اصول فقه" قم، انتشارات دارالفکر، ج ۴، سال ۱۳۷۸.
۲۰. مروان؛ "الاستنساخ بین العلم و الدین"، دارالندی، بیروت، ۱۴۲۱ ه. ق.
۲۱. مقدس اردبیلی؛ "مجمع الفائدة و البرهان"، قم، انتشارات نشر اسلامی، ج هشتم، ۱۴۱۸ ه. ق.
۲۲. مظاهری، محمد مهدی - احمد خان بیگی، خدیجه؛ "شبیه‌سازی انسان و دیدگاه‌های مقامات و مراجع دینی"، نشریه: نامه الهیات، سال دوم، ش ۵، زمستان ۱۳۸۷.
۲۳. موسوی بجنوردی، سید محمد و سقزاده، اعظم؛ "شبیه‌سازی انسان از منظر دین"، نشریه: نامه الهیات، ش ۱۲، پاییز ۱۳۸۹.
۲۴. نرم افزار گنجینه ۲، قم، اداره آموزش روحانیون و تدوین متون فقهی.
۲۵. ولی زاده، رحمان‌آری، احمدپیردهی، مهر علی؛ "بررسی فقهی شبیه‌سازی" نشریه: فقه و مبانی حقوق (دانشگاه آزاد بابل)، ش ۶ زمستان ۱۳۸۵.

27. [www. Islamonline.net](http://www.Islamonline.net).
28. www. Aljazeera.net/health.
29. www. Islamonline.net/fatwa.
30. www. Annabaa.org.

۳۱. استفتا سال ۸۳/۲/۳ از سایت www.ardebili.com

۳۲. "الاستنساخ" قابل دسترسی در سایت اختصاصی به نشانی www.amiralmomenin.net

